

GEZINSVORMING EN -ONTBINDING : DE TWEE TRANSITIES

R. LESTHAEGHE

Het artikel verdedigt de stelling die achter de daling van de vruchtbaarheid en de veranderingen in gezinsvorming en -ontbinding twee onderscheiden transitie's ziet. De eerste transitie, gedragen door de generaties geboren tussen 1870 en 1940, is een uiting van de versterking van kwalitatieve doestellingen inzake kindgerichtheid binnen het kerngezin, terwijl de tweede transitie, op gang gebracht door de naoorlogse generaties, een uiting is van versterkt en geseculariseerd individualisme en preoccupatie met zelfontplooiing. Hiermee wordt grotendeels de these van de Franse historicus Ph. Ariès onderschreven.

1. Inleiding

Wie in de jaren zestig dacht dat de vruchtbaarheids- en nuptialiteitstransitie van de periode 1880-1930 nog enkel tot een eindpunt moest komen in enkele resterende gebieden en sociale groepen om daarna een lange periode van stabiliteit in te luiden heeft zich terdege vergist. Nochtans was zo'n veronderstelling plausibel : het oude evenwicht met hoge sterfte en hoge vruchtbaarheid werd vervangen door een nieuw evenwicht met lage mortaliteit en nataliteit. Tussen beide regimes in lag een logistische bevolkingsevolutie uitlopend op een nieuw plateau. Deze transitie werd vaak vergeleken met de neolitische transitie die zich zou hebben voorgedaan bij de overgang van een jagers- en verzamelaarscultuur naar deze gegroundvest op landbouw en vaste nederzettingen. Beide waren historische keerpunten en soortgelijke structurele omwentelingen doen zich toch geen twee keer voor in dezelfde eeuw. Vanaf 1965-70 bleek echter dat men zich grondig had misrekend : de logistische evolutie zou niet naar een plateau leiden maar best naar een periode van bevolkingsafname. Een nieuwe stroomversnelling kondigde zich bovendien aan m.b.t. nagenoeg alle variabelen van gezinsvorming en -ontbinding. Vandaar de vragen :

- i) in welke opzichten is er continuïteit of discontinuïteit van deze nieuwe fase t.a.v. de transities van 1880-1930 ?
- ii) waarheen voert de tweede transitie en welke structurele en culturele verschuivingen liggen eraan ten grondslag ?

2. De eerste transitie : variabelen, timing en correlaten

Strikt morfologisch beschouwd, d.w.z. afgaande op de periodes en de betrokken variabelen, kan men inderdaad gewagen van twee opeenvolgende transities. Op enkele uitzonderingen na (1), deed de eerste transitie zich voor in de periode 1880-1930. Daarna volgde een luwte tot de jaren zestig. De tweede transitie komt omstreeks 1970 duidelijk aan het licht en duurt voort tot vandaag.

De eerste transitie was naast de mortaliteitsdaling vooral gekenmerkt door de afbouw van het Malthusiaans reproductiepatroon. Deze was gegroundvest op twee principes. Neolokale gezinsvorming, sedert eeuwen dominant in West-Europa, kon zich enkel voordoen indien het nieuwe gezin als economische eenheid zelfstandige middelen van bestaan had (2). De huwelijksleeftijd voor beide geslachten was derhalve zeer hoog en op 50 jaar is er nog een behoorlijk percentage definitieve celibatairen. Eens een huwelijk mogelijk werd, overheerste

een regime van natuurlijke vruchtbaarheid, d.w.z., rangspecifieke contraceptie was afwezig of zwak.

De verjonging van de huwelijksleeftijd en de daling van definitief celibaat na 1880 sproot voor een belangrijk deel voort uit de vervanging van een familiale door een extra-familiale productiewijze, de groei van de loonsector en de toename van de reële lonen. Hiermee worden de beperkingen van de artisanale en agrarische sectoren op de gezinsvorming verzwakt. Het proces duurde eigenlijk ongeveer 80 jaar en de laagste huwelijksleeftijden en percentages definitief celibatairen werden pas in de jaren zestig opgetekend. Zeker bij de beginfase (in België 1870-1910, in Nederland pas vanaf 1900) was de sector van tewerkstelling het dominante correlaat van differentiële huwelijksleeftijd (3).

Het tweede element van de eerste transitie was de beperking van de huwelijksvruchtbaarheid door rangspecifieke contraceptie. Tot 1870 (op Frankrijk na) werd bevolkingsgroei in West Europa ingedijkt door lage levensverwachting (35-45 jaar ongeveer) en door het restrictief nuptialiteitspatroon. Naarmate het huwen vervroegde en veralgemeende, wordt het reproductief interval verlengd. Dit wordt gecompenseerd door manifeste vruchtbaarheidscontrole, zodat een vlak verloop van de algemene vruchtbaarheid aanvankelijk de twee tegengestelde bewegingen bedekte. Dit verloop was typisch voor België, Zwitserland en Duitsland. In Nederland en vooral in de Scandinavische landen was er minder sprake van een parallele timing: de geboortebeperving was reeds duidelijk gestart vooraleer het restrictief huwelijkspatroon werd losgelaten.

De vruchtbaarheidsdaling en de nuptialiteitsstransitie van de periode 1880-1930 hebben een aantal gemeenschappelijke oorzaken, ook al komt dit niet altijd tot uiting in analoge elasticiteiten en een parallele timing. De groei van de extra-familiale productievorm, vaak benaderd via de graad van industrialisatie en verstedelijking, de beperkingen op kinderarbeid, de opening van nieuwe mogelijkheden voor sociale mobiliteit en het groeiend belang van onderwijs veranderden de parameters van iedere economische nutscalculatie t.a.v. kinderen. Deze zijn niet langer meer bruikbare en goedkope arbeidskrachten voor parentale en vroeg-kapitalistische bedrijven van de periode 1800-1860, maar individuen aan wie men toekomstige kansen in het leven moet geven. In wezen is de vruchtbaarheidstransitie op een altruïstische basis geschoeid met de zorg voor de volgende generatie als centraal gegeven. Sauvy spreekt dan ook van "une transition altruiste" en Ariès van "la période de l'enfant-roi" (4). Micro-economen hebben het over "higher-quality children" en Caldwell spreekt van een zwenking van 180° in de richting van de transfers tussen de generaties (nu van ouders naar kinderen) (5). Het is evenwel duidelijk dat de aanzet daartoe een lange historische voorbereiding heeft gehad en dat de zwenking niet zo

plots is geweest. De sectoren van tewerkstelling, opnieuw opgedeeld naargelang het om een loonsector dan wel om een arbeidsintensieve familiale sector gaat, was in de periode 1880-1910 opnieuw een belangrijk correlaat van de timing van de vruchtbaarheidstransitie (6).

Een andere economische dimensie was eigenlijk nog vroeger aan het licht gekomen : het bezit van vermogen. Herhaaldelijk bleek dat deze karakteristiek een uitstekende predictor was voor de identificatie van trend-setters, niet alleen gedurende de 19de eeuw, maar zelfs in de 17de en 18de eeuw. Dergelijke gevallen van zeer vroege vruchtbaarheidscontrole werden getroffen bij de adel, bourgeoisie en vermogende boeren in diverse Westeuropese gewesten (7).

Naast deze economische factoren is er ook een markante bijdrage geweest van een culturele dimensie, die we gemakshalve onderbrengen onder het etiket van secularisatie en sociaal reformisme. De bijdrage ervan in de vruchtbaarheidstransitie is des te meer opvallend in Westeuropese maatschappijen die een ontwikkelingsmodel kenden dat verliep volgens het verzuilingspatroon (bijv. België, Nederland, Zwitserland, Duitsland, Italië). Het is met name zo dat het stemgedrag voor gesecculariseerde partijen bij herhaling een betere predictor bleek voor een vroege en snelle daling van de huwelijksvruchtbaarheid dan indicatoren van industrialisatie, verstedelijking, onderwijsniveau of volksgezondheid (inzonderheid kindersterfte). De relatie tussen secularisatie en de snelheid van de vruchtbaarheidstransitie bleek bovendien grotendeels resistent aan de statistische controle voor de andere verklarende veranderlijken (8). Dit is logisch : de Europese kaart inzake secularisatie werd uiteraard niet uitsluitend getekend door de structurele veranderingen van de 19de eeuw, maar is ook sterk beïnvloed door culturele en structurele verschuivingen van lang daarvoor (cfr. Reformatie, Verlichting als voorbeelden van culturele achtergronden, en de impact van grootgrondbezit met rurale loonarbeid in diverse veroverde of onteigende gebieden als voorbeeld van een structurele grondslag voor gesecculariseerd stemgedrag op het einde van de 19de eeuw) (9).

Dit betekent niet dat de band tussen secularisatie en economische nutscalculatie in gezinnen afwezig was. Integendeel, de sociale groepen die direct economisch belang hadden bij vruchtbaarheidsbeperking zijn bij herhaling deze geweest die zich hebben afgezet tegen de morele en sociale bevoogding vanwege de kerken. Dit argument doet evenwel geen afbreuk aan het feit dat de inbreng van de factor secularisatie gedeeltelijk autonoom is geweest, althans t.a.v. de structurele veranderingen van de tweede helft van de 19de eeuw (9).

Dit alles maakt dat geboortebeperking zich soms vroeger kon manifesteren in rurale en geseculariseerde gebieden dan in geïndustrialiseerde of verstedelijkte, dat culturele grenzen zoals de Belgische of Zwitserse taalgrenzen zich profileren als demografische barrières, of dat bepaalde landstroken nog een flink deel van de transitie moeten afwerken na *Wereldoorlog II*, ook al zijn ze lang het stadium van de economische onderontwikkeling ontgroeid. (10) De tegenstelling tussen Frankrijk en Engeland is in dit opzicht bijzonder markant : de grote innovator van de industriële omwenteling begint de vruchtbaarheidsdaling en de nuptialiteitstransitie pas rond 1880, d.i. tesamen met de Europese middenmoot, terwijl Frankrijk een beslissende terugloop kent van geboorten van 3de en hogere rang vanaf de Franse Revolutie (11). Op dit ogenblik was het per capita inkomen in Frankrijk minder dan een derde van dat in Engeland ten tijde van Malthus, en ongeveer een negende van dat van Engeland omstreeks 1880.

De slotsom m.b.t. de voorwaarden nodig voor een vruchtbaarheidstransitie is o.i. het best verwoord door Coale : de vruchtbaarheidsbepaling moet economisch voordelig zijn, moreel aanvaardbaar en er moet een middel bestaan. Korter nog : "couples must be ready, willing and able" (12). De drie voorwaarden zijn niet onafhankelijk noch een tautologie. Ze ondergingen immers zowel gemeenschappelijk als specifieke structurele en culturele invloeden die respectievelijk instaan voor statische regelmatigheden en markante contrasten.

3. De uitkomst van de eerste transitie

Zoals aangegeven vertoont de tweede helft van de 19de eeuw een grotere bezorgdheid over het kind. Dit kwam duidelijk tot uiting in de ontwikkeling van de pediatrie en het onderwijs. Het model werd voornamelijk gedragen door de bourgeoisie gedurende de eeuw die daaraan voorafgaat en wordt verspreid vanaf 1860 bij veel bredere lagen van de bevolking. Niet alleen de volgende generatie wordt het voorwerp van een streven naar kwaliteitsverzorging, maar het gezin is de institutie bij uitstek om de kwaliteit van het leven voor alle leden op te trekken. Het rolpatroon en de arbeidsverdeling naar geslacht zijn instrumenten in deze richting. De verzuiming van vrouwen bestaat erin een solvabele huisvader te huwen en weg te geraken uit de laagbetaalde en fysisch belastende sectoren zoals deze van de huishuishouding. Op zeer onderscheiden wijze moeten mannen en vrouwen bijdragen tot kwaliteitsverhoging binnen het gezin.

Dit burgerlijk model ontplooit zich uiteraard niet meteen. Het wordt in zijn opgang gefnuikt door twee wereldoorlogen en een diepgaande economische depressie. In de 1930-1944 daalt de huwelijksleeftijd ternauwernood : het neolokale gezin is nog altijd qua vorming afhankelijk van een eigen inkomen. De huwelijksvruchtbaarheid daarentegen bereikt een

dieptepunt en zou waarschijnlijk nog lager gezakt zijn indien contraceptie meer efficiënt ware geweest. De frustraties vallen na de tweede wereldoorlog weg en de uitkomst van de eerste transitie komt volledig aan de oppervlakte in de late jaren vijftig : de gezinsvorming geschiedt zeer vroeg en de huwelijksvruchtbaarheid stijgt. De combinatie van beide geeft de babyboom. Het post-transitoire demografisch model wordt herzien in de zin dat fluctuaties rond het niveau van generatievervanging als een mogelijkheid worden beschouwd. Het gezin met specifieke rolafbakening voor de geslachten wordt onderkend als de hoeksteen van de groeiende verzorgingsmaatschappij. De investering in particularistische gezinsrelaties blijkt te lonen en asociaal gedrag wordt afgemeten met de meetlat van familisme. De eerste transitie is afgewerkt.

4. De tweede transitie : variabelen en timing

In tegenstelling met de eerste transitie wordt de tweede transitie gekenmerkt door een verzwakking van het gezin als institutie. De eerste demografische manifestatie hiervan is de versnelling van het echtscheidingstempo. Opvallend hierbij is dat de secularisatiegraad, zowel regionaal als individueel, opnieuw zorgt voor "leads and lags". De echtscheidingskaart van België en Zwitserland in 1980 is deze van de vruchtbaarheidsdaling en stemgedrag 70 jaar ervoor (13), en de beste voorspeller van de uitslag van het Italiaanse referendum inzake echtscheiding was de snelheid van de vruchtbaarheidstransitie tussen 1910 en 1930 (14). De tweede manifestatie van een komende stroomversnelling was de vruchtbaarheidsdaling na 1965. Opmerkelijk hierbij was dat nagenoeg in alle Westeuropese landen (Ierland uitgezonderd) de omslag komt in 1963, 64 of 65 en dat alle cohorten en huwelijkspromoties ongeacht hun leeftijd en huwelijksduur plots afremmen (15). Er is derhalve een opvallend periode-effect dat wellicht niet zonder relatie is met toenemende efficiëntie van anticonceptie. Toch is het pil-effect herhaaldelijk overschat : de percentages gebruikers liggen in deze 3 jaren nog vrij laag (introductiejaar van de pil is 1962) en de ommekeer doet zich zowel voor in landen met een zeer traditioneel anticonceptiepatroon (zoals België) als in deze met frequenter gebruik van meer efficiënte methoden. Eveneens opvallend is dat geboortetellingen 3 en vooral 4 hoger teruglopen. Dit gaf aanvankelijk aanleiding tot optimistische berichten : "contraceptive failures" verdwijnen. Een tiental jaar na de introductie van hormonale anticonceptie, wordt het landschap van de "method-mix" totaal hertekend, bij zoverre dat pilgebruik tegen de jaren tachtig geassocieerd geraakt met hogere kerkelijkheid, net zoals periodieke onthouding dit was in de jaren vijftig en zestig (16). Westoff spreekt van de "perfect contraceptive society".

Tot dusver zijn er weinig alarmerende beschouwingen bij demografen, sociologen en politici. Het gezin krijgt gedurende de golden sixties de economische middelen en de

contraceptieve technologie om de restanten van een vervlogen periode uit de weg te ruimen. De scholingsgraden voor de nieuwe generaties en vooral voor meisjes worden aanzienlijk opgetrokken, zeker voor de middle class, nieuwe gezinnen kunnen zich sneller vormen met een meer uitgebreid pakket aan consumptiegoederen, de vrees voor ongeplande zwangerschap vermindert, en een slecht huwelijk moet niet langer in stand gehouden worden. Eind goed, al goed.

Naar de jaren tachtig toe wordt men zich bewust dat de veranderingen van de periode 1965-75 misschien toch niet de perfectionering zijn van het burgerlijk gezinsmodel. Het tempo van echtscheidingen blijft versnellen (maar dat kon nog toegeschreven worden aan de liberalisering van de wetgevingen) en de verwachte intensiteit komt in de buurt van een vijfde à een vierde voor de huwelijkspromoties van de jaren zestig (17). Het abortusvraagstuk komt eveneens op het voorplan met ingrijpende wetswijzigingen als gevolg (behalve in België en Ierland). De publieke opinie raakt hierover grondig verdeeld en de oude secularisatiefactor verklaart het leeuwenandeel van de individuele en regionale variantie.

Nieuwe interpretaties van het demografisch gebeuren komen ten volle aan het licht wanneer blijkt dat het huwelijk zelf in vraag wordt gesteld. Vanaf 1970 volgen de meeste Westeuropese landen het Scandinavische patroon van uitstel van huwelijken en verminderde huwelijksbereidheid. Terzelfdertijd blijkt dat ongehuwd samenwonen toeneemt, vooral maar niet alleen bij jongeren. Wat eens een Zweedse eigenaardigheid was in de jaren zestig blijkt zich nu meer veralgemeend af te tekenen zonder evenwel aanleiding te geven tot cijfers inzake ongehuwd samenwonen die met de Zweedse of Deense vergelijkbaar zijn. Aanvankelijk werd ongehuwd samenwonen gezien als een aanloopperiode dat huwelijken meer stabiel zou maken. Naderhand bleek dat net het tegenovergestelde het geval was en dat de covariaten van echtscheiding in de periode 1965-80 ook de covariaten waren van ongehuwd samenwonen. De analyse van Willems en Vanderhoeft (1986) voor Vlaanderen staft deze veralgemening. De Scandinavische cijfers, uiteraard gebaseerd op grotere aantallen en langere periodes van observatie, wezen precies in deze richting (18). Er doet zich derhalve een selectieproces voor waarbij degenen die kiezen voor een partnerschap van beperkte duur meteen onderscheiden worden van degenen die een huwelijk nog als een onaantastbare institutie beschouwen en niet door een fase gaan van premaritaal samenwonen. Bij verdere ontwikkeling van dit selectieproces mag men zich trouwens verwachten aan een afzwakking van de echtscheidingstrend in landen waar ongehuwd samenwonen frequent voorkomt : de kleiner wordende groep van huwenden zijn immers in de tegengestelde richting geselecteerd (19).

Ongehuwd samenwonen gaat ook niet voorbij aan oudere bevolkingsgroepen die een huwelijksontbinding hebben gekend, hetzij door echtscheiding hetzij door verdeduwing. Het is m.a.w. een periode-gebonden fenomeen dat alle leeftijdsgroepen raakt en in zeer diverse stadia van hun levensloop.

Vanaf 1975 is ook de vruchtbaarheid aanzienlijk onder het vervangingspeil geraakt en het wordt duidelijk, ook voor de demografen die alleen tempoveranderingen onderkennen, dat het hier om een intensiteitsverandering gaat. De reproductiecoëfficiënten in West Europa, op Ierland na, wijzen courant op een deficiënte generatievervanging van 20 à 40 percent. Aanvankelijk waaide Easterlins cyclische theorie over uit de Verenigde Staten die een heropleving van de vruchtbaarheid voorspelde (20). De Belgische officiële bevolkingsprognoses zijn zelfs op deze cyclische theorie gebouwd en steunen op een toenemende vruchtbaarheid. Er komt echter niets in huis van de vruchtbaarheidsommekeer verwacht voor het begin van de jaren tachtig. De "lost generation" is meer "lost" dan ooit (zie de markante verjonging van het armoedeprofiel), en de tunnels van de economische crisis zijn veel langer dan voorgespiegeld. Daarnaast zit er ook beweging in het percentage kinderloze vrouwen, in zoverre dat de finale intensiteit van kinderloosheid voor België wordt ingeschat rond de 20 percent voor de promoties (huwen + samenwonen) van 1970-75 (21). Dit is een verdrievoudiging van de intensiteiten genoteerd voor de promoties van de jaren vijftig en zowat 4 tot 5 maal het aantal biologisch onvruchtbaren.

De "method-mix" inzake anticonceptie ondergaat een verregaande reoriëntatie, wat zich het meest duidelijk manifesteert door pil-moeheid en toename van sterilisatie. In Nederland zijn de eerste 10 percent vrouwen van de generatie van 1950-54 gesteriliseerd op 28 jaar (op 30 jaar bij de generatie van 1945-49) en het eerste kwart kan best gehaald worden rond 30 jaar (het was amper 33 jaar voor de generatie van 1945-49). De gemiddelde afstamming op 30 jaar is slechts 1.35 kinderen voor de Nederlandse cohorte van 1950-54 (22). De anticonceptietechnologie staat trouwens aan de vooravond van een nieuwe innovatie- en commercialisatiegolf. Ooit gehoord van Norplant, Capronor, levonorgestrel, antiprogestines, luteolytica (allemaal voor vrouwen), en Gossypol, Tolnidamide, het SHUG-device, androgenen en inhibine (allemaal voor mannen) ? Het voordeel van deze nieuwe generatie anticonceptiva is dat ze een alternatief vormen voor onomkeerbare sterilisatie en toch protectie bieden op lange termijn (23).

5. De tweede transitie : het Europees perspectief

De huidige Europese kaart m.b.t. veranderde gezinspatronen vertoont een duidelijke heterogeniteit die niet altijd beantwoordt aan de stereotypen van weleer. Ook komen

opvallende tegenstellingen aan het licht : de landen die zich bij de koplopers bevinden m.b.t. één van de variabelen van de tweede transitie, hoeven dit niet noodzakelijk te zijn m.b.t. een andere.

Tabellen 1 tot 6 geven een vergelijkend beeld sedert 1965-70 voor diverse Europese landen. Als samenvattende maat voor vruchtbaarheid wordt hier het netto-reproductiecijfer gehanteerd. Deze transversale maat geeft het aantal geboorten van dochters aan per overlevende vrouw die lid is van een fictieve cohorte die de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers van een bepaald jaar zou hebben (zie tabel 1). In 1970 was dit netto-reproductiecijfer te situeren rond de eenheid wat op een exacte generatievervanging wees. De Nederlandse vruchtbaarheid van dit jaar was toen nog aanzienlijk boven het peil van de generatievervanging. Tegen 1975 zijn de netto-reproductiecijfers nagenoeg in alle landen onder de eenheid gekomen en de terugval is vooral opvallend in de Bondsrepubliek (.68), Nederland (.79) en Zwitserland (.77). In deze 3 landen is het netto-reproductiecijfer zelfs lager geworden dan in Zweden of Denemarken die nochtans aan de spits stonden inzake ongehuwd samenwonen en vertraging van het nuptialiteitstempo. In 1984 valt ook België terug tot onder de grens van 0.80, terwijl Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk er vooralsnog net boven blijven.

Tabel 2 geeft een overzicht van de totale eerste huwelijkscijfers. Dit zijn opnieuw transversale maten die aangeven welk percentage van celibataire vrouwen in een fictieve cohorte finaal een eerste huwelijk zou sluiten, gegeven de huwelijksbereidheid van een welbepaalde periode. De cijfers voor 1965 liggen rond de honderd percent, wat op universeel trouwen zou neerkomen. Transversale maten zijn echter courant vertekend door tempoveranderingen, en bij een systematische verjonging van de huwelijksleeftijd kunnen ze groter worden dan de eenheid. Dit is in tabel 2 het geval voor meerdere landen in 1965, wat erop wijst dat het vroegste nuptialiteitspatroon van de eeuw zich inderdaad in de jaren zestig situeerde. In 1970 is het totaal eerste huwelijkscijfer sterk gedaald in Zweden (d.i. tot amper 62 percent) als gevolg van huwelijksuitstel en ongehuwd samenwonen. Maar ook in Denemarken en, misschien onverwacht, in Zwitserland tekent dezelfde tendens zich duidelijk af (daling tot respectievelijk 81 en 83 percent). In 1975 zijn nagenoeg alle andere Westeuropese landen aan de beurt, en in 1980 is het tempo van eerste huwelijken dermate verzwakt dat de periodecijfers wijzen op het niet-huwen van 20 à 50 percent van de fictieve cohorte van vrouwen. De reële cohortcijfers zijn uiteraard nog onbekend en periodematen amplificeren de verandering, maar het staat vast dat de cohorten geboren in de jaren zestig een finale nuptialiteitsintensiteit zullen hebben die lager zal liggen dan deze van hun voorgangers.

Tabel 1 : Netto-reproductiecijfers in Westeuropese landen, 1970-84 (vruchtbaarheid
immigranten inclus)

	<u>1970</u>	<u>75</u>	<u>80</u>	<u>84</u>
Bondsrepubliek Duitsland	.95	.68	.68	.63
Denemarken	.93	.92	.74	.67
Nederland	1.22	.79	.77	.72
Zwitserland	1.00	.77	.74	.72
Zweden	.92	.85	.81	.75
België	1.06	.82	.80	.76
Italië	1.11	1.00	.82	...
Verenigd Koninkrijk	1.15	.86	.91	.83
Frankrijk	1.17	.92	.93	.86

Bron : Raad van Europa (1985).

Tabel 2 : Totale eerste huwelijkscijfers per 100 celibataire vrouwen in Westeuropese
landen, 1975-82

	<u>1965</u>	<u>70</u>	<u>75</u>	<u>80</u>	<u>82</u>
Zweden	96	62	63	52	52
Denemarken	101	81	67	57	48
Zwitserland	87	83	65	62	64
Bondsrepubliek Duitsland	111	98	77	64	62
Nederland	113	106	83	67	64
Frankrijk	99	92	86	71	65
Italië	102	100	93	71	...
België	100	98	89	77	72
Engeland & Wales	99	103	88	78	71

Bronnen : A. Monnier (1981, 1982, 1983, 1985)

Data over ongehuwd samenwonen zijn bijeengebracht in tabel 3 onder de vorm van percentages samenwonende vrouwen voor de leeftijdsgroepen van 20-24 en 25-29 jaar. De jaren van opmeting zijn echter heterogeen. Niettemin valt op dat Zweden en Denemarken de trend-setters zijn geweest : in 1975 waren reeds 30 percent van alle vrouwen in de leeftijdsgroep 20-24 te vinden in "paperless marriages". Nederland, Noorwegen en Canada horen bij de middenmoot, terwijl de percentages voor België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk vooralsnog lager zijn dan 10 percent. Percentages *ooit* prenuptiaal samenwonend i.p.v. *huidig* samenwonend vertonen uiteraard een meer spectaculaire opgang, ook in de laatstgenoemde landen. Niet alleen de frekwentie maar ook de duur van ongehuwd samenwonen heeft een effect op de cijfers van tabel 3. De percentages voor huidig samenwonen worden immers aanzienlijk gedrukt indien prenuptiaal samenwonen wel frekwent voorkomt doch snel door een huwelijk wordt gevolgd.

Tabel 4 bevat de totale echtscheidingscijfers voor fictieve cohorten van 100 gehuwde vrouwen. Zweden en Denemarken spannen opnieuw de kroon met een periode-intensiteit van 45 percent. Het Verenigd Koninkrijk, dat nochtans op alle andere kenmerken een "conservatief" profiel heeft, kent echter sedert 1970 zeer hoge echtscheidingscijfers. Ook Nederland en Zwitserland behoren in 1982 tot de middengroep in West-Europa, terwijl Frankrijk en België zich opnieuw aan het meer "traditionalistisch" uiteinde bevinden. Opvallend is ook dat de Bondsrepubliek met haar ultieme lage vruchtbaarheid niet bij de koplopers hoort qua echtscheidingen. Dit geeft nogmaals aan dat de diverse componenten van het nieuwe patroon van gezinsvorming en -ontbinding wel een consistente trendrichting hebben, maar qua onderlinge timing toch opvallende contrasten vertonen. Het meest markante voorbeeld van dergelijke ideosyncratische verschijnselen is de hoge vruchtbaarheid (concepties en geboorten) bij ongehuwde teenagers (zowel blank als zwart) in de Verenigde Staten, niettegenstaande de moderne "method mix" inzake anticonceptie in dit land (24).

De hertrouw volgend op echtscheiding of verweduwing is eveneens aanzienlijk afgenomen (zie Tabel 5). In Zweden bedroeg de periode-intensiteit nog slechts 34 herhuwendes per 100 gescheiden vrouwen in 1978 tegen 54 in 1965. De evolutie elders is analoog en in tal van landen mag men nu rekenen op een periode-intensiteit van 40 à 50 percent in vergelijking met 60 à 80 percent in de jaren zestig (25).

De verminderde huwelijksbereidheid (eerste huwelijken en hertrouw), de toename van echtscheidingen en de daling van de vruchtbaarheid laten duidelijk sporen na op de evolutie van de gezinssamenstelling. Een van de markante bevindingen is dan ook de toename van de eenpersoonsgezinnen in de periode 1960-81 (Tabel 6). In 1960 maakten deze gezinnen

Tabel 3 : Percentages samenwonende ongehuwde vrouwen t.a.v. alle vrouwen in de leeftijdsgroepen 20-24 en 25-29, diverse Westeuropese landen en jaren

	<u>20-24</u>	<u>25-29</u>
Denemarken 1975	30	10
Zweden 1975	29	15
Nederland 1982	15	10
Canada 1984	13	11
Noorwegen 1977	12	5
Frankrijk 1975	3	2
1981	8	5
België 1982	7	4
Verenigd Koninkrijk 1979	5	4

Bronnen : INED (1983); CBS (1984); CBGS-NEGO 4 (1982); Burch (1985).

Tabel 4 : Totale echtscheidingscijfers per 100 gehuwde vrouwen in Westeuropese landen, 1965-82

	<u>1965</u>	<u>70</u>	<u>75</u>	<u>80</u>	<u>82</u>
Zweden	18	23	50	43	45
Denemarken	18	25	37	37	44
Engeland & Wales	11	16	32	37	39
Nederland	7	11	20	24	31
Zwitserland	13	16	21	26	30
Bondsrepubliek Duitsland	...	...	22	26	29
Frankrijk	11	12	17	25	27
België	8	10	16	20	22

Bronnen : P. Festy (1985), A. Monnier (1981, 1982, 1983, 1985)

Tabel 5 : Totale herhuwelijkscijfers per 100 echtgescheiden vrouwen in enkele Westeuropese landen, 1965-78

	<u>1965</u>	<u>70</u>	<u>75</u>	<u>78-82*</u>
Zweden	54	40	42	34
Nederland	...	...	...	40
Zwitserland	63	59	46	42
België	73	64	65	47
Frankrijk	62	57	54	50
Groot Brittanië	79	82	78	61

Bron : L. Rousset (1981), Matthijs (1986), Beex (1982)

* = laatste beschikbaar cijfer

Tabel 6 : Eenpersoonsgezinnen als percentage van alle gezinnen in Westeuropese landen, 1960-81

	<u>1960-61</u>	<u>1970-71</u>	<u>1980-81</u>
Zweden	20	25	33
Duitsland	20	25	30
Zwitserland	14	20	29
Frankrijk	20	22	24
België	17	19	23
Verenigd Koninkrijk	11	18	22
Nederland	12	17	18

Bron : L. Rousset (1983)

10 à 20 percent uit van alle gezinnen. In 1980 variëren de cijfers tussen 20 en 30 percent. Nederland was toen nog enigszins de uitzondering met 18 percent doch dit kan grotendeels op rekening geschreven worden van de jonge leeftijdsopbouw. Men mag in Nederland echter wel een fikse toename van het aandeel van de eenpersoonsgezinnen verwachten naar de jaren negentig toe, temeer omdat het Nederlandse profiel inzake gezinsvorming en -ontbinding minder "burgerlijk" is dan dat van België.

Aan deze evolutie zijn ook aspecten van de "nieuwe armoede" te koppelen. Doorgaans geeft men met deze term de verjonging van het armoedeprofiel aan en de zgn. "feminization of poverty". Het is duidelijk dat beide fenomenen in de eerste plaats te maken hebben met de economische conjunctuur en de tewerkstelling sedert 1975, maar de toename van echtscheidingen is eveneens een directe aanleiding voor de toename van armoede bij vrouwen en kinderen (26). Economische conjunctuur en gezinstendenzen staan in interactie en leiden tesamen naar de verjonging van het armoedeprofiel in het Westen. Vrouwen zijn immers de zwakste partij gebleven, zowel op het economisch vlak als binnen het kader van de nieuwe partnerschapsvormen waar zij geen enkele legale protectie genieten.

Tenslotte moet gesignaleerd worden dat de bevolkingsgroei in de diverse Westeuropese landen, op de Bondsrepubliek en Denemarken na, nog niet negatief zijn geworden. Een tijdelijk gunstig leeftijdsstructureffect is hiervoor verantwoordelijk : de grote cohorten geboren tussen 1955 en 1970 bereikten het vruchtbare leeftijdsinterval zodat het aantal geboorten minder snel terugliep dan de vruchtbaarheidsindicatoren per vrouw. Na 1985 en vooral na 1990 zal dit effect omslaan met de aanmelding van de kleine generaties van potentiële moeders, geboren na 1970. Vanaf dat ogenblik ageren leeftijdsstructuur en deficiënte procreatie in dezelfde richting en mag men, zelfs bij constant gehouden vruchtbaarheid, een daling van het geboortecijfer verwachten (27). Een veralgemeend negatief natuurlijk accres ligt derhalve in het verschiet en de demografische recrutering in West-Europa wordt in een nog grotere mate afhankelijk van de migratiebalans.

6. De achtergronden van de tweede transitie

Vooreerst zijn duidelijke structurele en economische achtergronden aanwijsbaar. De economische welvaart van het individu is in de eerste plaats gedetermineerd in termen van eigen kenmerken zoals opleidingsniveau, beroepskennis, motivatie e.d. Hoe en of individuen een inkomen wensen te delen met anderen in gezinsverband hangt af van een nutscalculatie. Verder is het consumptiepatroon dermate geëvolueerd dat elk individu, ongeacht geslacht, een eigen inkomen beoogt. De toename van het opleidingsniveau voor

vrouwen heeft zich logischerwijze vertaald in een toename van arbeidsparticipatie. Dit alles maakt dat het welvaartsniveau van twee-verdienersgezinnen beduidend hoger is dan van een-verdienersgezinnen. In dit kader betekent procreatie een belangrijke "opportunity cost" voor vrouwen (28).

Niet alleen de kosten van kinderen zijn opgelopen, maar ook hun utiliteit is verzwakt. Dit houdt verband met het grotendeels vervallen van de "security function" van kinderen, wat op zich voortspuit uit de veralgemening van het pensioenstelsel en de koppeling van reële pensioenen aan reële lonen. Zowel in het systeem met directe omslag en intergenerationele solidariteit als in het systeem gebaseerd op kapitalisatie zijn het andermans kinderen die hetzij direct de pensioenlast dragen of voor het rendement van het kapitaal moeten zorgen. Er is geen "penalty" voor zogenaamde "free-riders".

De investering in een gezin loont evenwel nog steeds wanneer men de economische voordelen van schaalvergroting en de reductie van transactiekosten beoogt. (29) Deze voordelen kunnen evenwel gehaald worden uit een tijdelijk partnerschap en impliceren niet langer een huwelijk of procreatie.

De recente demografische evolutie kan derhalve wel degelijk partieel teruggevoerd worden naar de moderne kapitalistische productiewijze en naar de organisatie van de sociale zekerheid die beiden het primaat kennen van het individu als economische eenheid van productie en consumptie. Talenten en rechten op lonen en uitkeringen zijn exclusieve attributen van personen.

De individuele nutscalculatie is in deze omstandigheden vaak incongruent met de collectieve rationaliteit. Tal van sectoren in ons bestel (inzonderheid onderwijs en sociale voorzieningen) zijn immers gegrondvest op de notie van demografische vervanging en economische stabiliteit. Deze sectoren komen niet in gevaar bij de overstap naar een stationnaire populatie met nulgroei, en men kan zelfs argumenteren dat het stationnaire bevolkingsmodel optimale uitslagen geeft. De groep op actieve leeftijd (20-64) heeft in zo'n populatie immers het grootste procentueel aandeel, wat gunstig uitkomt voor alle sectoren met transfers van actieven naar niet actieven. Anders is het gesteld met negatieve bevolkingsgroei en met inkrimpende generaties. Op dit ogenblik staat België in rep en roer : de denataliteit en een deel van het overheidsdeficiet worden aangerekend aan de onderwijssector. Dit is pas het begin van de herrie in een land dat niet eens zo'n spectaculaire "tweede transitie" doormaakt.

Naast de micro-economische verklaringsgronden onderscheiden zich ook culturele. Beiden hebben met elkaar te maken zonder dat het evenwel opgaat de culturele effecten endoogen

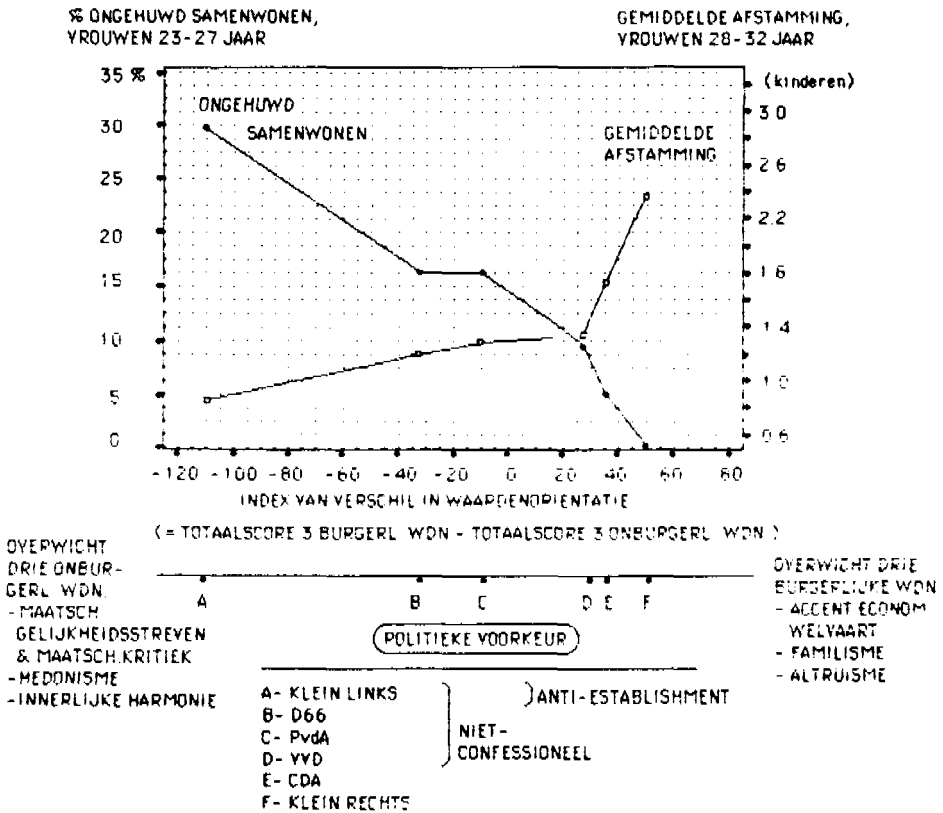
te veronderstellen in een strikt economisch verklaringsmodel. De secularisatiegraad is immers onafhankelijk van allerlei economische positieveranderingen en weer van doorslaggevende aard voor de variantiedekking van de diverse componenten van de "tweede transitie". Naast religiositeit en onkerkelijkheid verschaft ook Inglehart's dichotomie tussen "materialisten" en "postmaterialisten" een aanzet tot verklaring : anti-establishment oriëntaties en accentuering van individuele en sociale emancipatie zijn negatief geassocieerd met familisme. Volgens Inglehart zou de toename van "postmaterialisme" de uiting zijn van Maslow's these die stelt dat er een verschuiving is inzake behoeften bij toenemende welvaart : bekommernissen rond "hebben" worden vervangen door bekommernissen omtrent "zijn". De tweede transitie zou dan gedragen worden door de zelfontplooiingsideologie (30). Voor Nederland verschaften Felling et al. ons bijkomend materiaal dank zij hun schalen voor familisme, economische vooruitgang en zekerheid, altruïsme (dit zijn 3 "burgerlijke" dimensies), sociaal egalitarisme, hedonisme en innerlijke harmonie (dit zijn 3 "onburgerlijke" dimensies) (31). Indien men voor elke groep personen uitgesplitst naar politieke voorkeur het verschil maakt tussen de burgerlijke en de onburgerlijke dimensies, en vervolgens demografisch gedrag uitzet tegenover deze verschillen-schaal (dat kon dankzij het CBS Onderzoek Gezinsvorming 1982 met tabellen geventileerd naar stemgedrag), dan bekomt men markante profielen. Dit werd met name uitgevoerd voor kindertal op de leeftijd van 30 jaar en voor ongehuwd samenwonen in de leeftijdsgroep 23-27 jaar (zie Figuur 1). Hieruit blijkt dat confessioneel "klein rechts" op 30-jarige leeftijd een gemiddelde afstamming heeft van 2.4 kinderen, terwijl "klein links" (geseculariseerd + anti-establishment) uitermate sterk scoort op de 3 "onburgerlijk" dimensies en ternauwernood een afstamming heeft van 0.5 kind op die leeftijd. De figuur geeft ook een opvallende breuk in het vruchtbaarheidsverloop met een tegenstelling tussen "klein rechts" + CDA tegenover alle anderen. Blijkbaar gaat het hier om het secularisatie-effect dat niet als bijkomende dimensie door Felling et al. werd gehanteerd. Ongehuwd samenwonen op 23-27 jarige leeftijd vertoont uiteraard het tegenovergestelde profiel, gaande van de totale afwezigheid bij de groepen met hoge scores op de 3 burgerlijke dimensies tot 30 percent ongehuwd samenwonen voor de groep met de meest uitgesproken accentuering van sociaal egalitarisme, hedonisme en innerlijke harmonie. Blijkbaar is niet alleen een nutscalculatie toegepast op een reële economische situatie van belang, maar stelt zich ook de vraag naar de legitimiteit van zo'n nutscalculatie. We zijn opnieuw aanbeland bij Coale's "ready, willing and able".

7. Conclusies

De centrale stelling is dat Westerse landen inzake gezinsvorming en -ontbinding te maken hebben met twee opeenvolgende transities. Hiermee onderschrijven we essentieel de thesis van Ariès voorgesteld in zijn artikel over de *twee successieve* moties voor een

Figuur 1: Relatie tussen waardenoriëntaties en indicatoren van gezinsvorming, naar politieke voorkeur, Nederland 1979-1982.

Bronnen: Demografische indicatoren: CBS Onderzoek Gezinsvorming 1982
 Waardenoriëntaties: Felling, Peters & Schreuder, 1983.

vruchtbaarheidsdaling. We onderscheiden niet alleen twee periodes die in de tijd duidelijk afgebakend zijn ($\pm$ 1880-1930 en $\pm$ 1965 en daarna), maar ook twee tegengestelde gezinsmodellen die we respectievelijk "burgerlijk" en "individualistisch" kunnen noemen. Bij het zoeken naar verklaringsgronden vinden we zowel effecten van economische-structurele als van culturele verschuivingen terug. Uitiem blijkt demografisch gedrag zich aan te passen aan een maatschappij waar niet een collectiviteit, niet het gezin maar wel het individu centraal staat. De implicaties daarvan groeien nu reeds uit tot "le défi démographique".

VOETNOTEN

1. De meest bekende uitzondering is uiteraard Frankrijk waar de vruchtbaarheidsdaling start ten tijde van de Franse Revolutie. De tweede uitzondering is de Verenigde Staten die een geleidelijke daling van de huwelijksvruchtbaarheid kent vanaf 1800. Daarnaast zijn nog voorbeelden bekend van transitie vòòr 1860, o.m. in Catalonië en bepaalde gebieden van Hongarije. In elk van deze gevallen gaat het om overwegend agrarische delen.
2. Zie hieromtrent het klassieke artikel van Hajnal (1982).
3. Voor België, zie Lesthaeghe (1977); voor Nederland, zie Hofstee (1978), en Frinking en Van Poppel (1976,1979).
4. Zie Sauvy (1960), Ariès (1980).
5. Zie Caldwell (1976).
6. Zie Lesthaeghe en Wilson (1982).
7. De meest bekende gevallen zijn uiteraard de bourgeoisie van Genève, de Franse Pairs et Ducs en de Engels adel. Maar ook in België was geboortebeperking courant bij de hogere bourgeoisie en parlementairen in 1830-1850. Voor Noord-Italië zijn vermogende Joden bestudeerd met gelijkaardige conclusies. De vroege transitie in bepaalde gebieden van Hongarije is grotendeels terug te voeren tot het overwicht van vermogende boeren.
8. Zie Lesthaeghe en Wilson (1982) voor België, Zwitserland, Duitsland en Italië; zie Van Poppel (1983) voor Nederland.
9. Zie Lesthaeghe (1980).
10. Het voorbeeld van de provincies Noord Brabant, Nederlands en Belgisch Limburg en de Antwerpse Kempen is genoegzaam bekend.
11. Zie de opvallende resultaten van Weir (1983) die aantoonde dat de transitiekansen voor het 3de en 4de kind precies vanaf de Franse Revolutie terugvallen om daarna nooit meer de vorige waarden te bereiken.
12. Zie Coale (1973).
13. Zie Lesthaeghe (1977) .
14. Zie Livi-Bacci (1977).
15. Zie Festy (1979) voor een algemeen Europees overzicht.
16. Voor Vlaanderen, zie Cliquet en Lodewijckx (1986); voor Nederland zie CBS (1984).
17. Zie Festy (1985).
18. Zie Hoem en Rennermalm (1982), Bernhardt en Hoem (1985).
19. Deze tendens is reeds in de Zweedse en Deense echtscheidingscijfers waarneembaar.
20. Zie Easterlin (1976).
21. Zie Wijewickrema (1985) voor een statistische behandeling in België, en Veevers (1980) en den Bandt (1982) voor een sociologische doorlichting.
22. Zie CBS (1984).

23. Zie Atkinson, Lincoln en Forrest (1985) voor een gedetailleerde beschrijving van de nieuwe generatie anticonceptiva.
24. Zie Jones (1985) voor het probleem van "teenage pregnancies" in de V.S.
25. Zie Matthijs (1986) voor België en Beex (1984) voor Nederland.
26. Zie Preston (1984) voor de V.S.; een uitvoerige beschrijving over een-ouder gezinnen in Nederland is beschikbaar bij Van Gelder (1984); zie ook Cantillon en Lesthaeghe (1987) voor de band tussen gezinsontbinding en de nieuwe armoede in België.
27. Zie Wijewickrema (1984) voor een decompositie van de trends in Europa naar de bijdrage van de nuptialiteit, leeftijdsstructuur en huwelijksvruchtbaarheid.
28. Zie Becker (1981).
29. Zie Ben Porath (1980) voor een stimulerend stuk dat zowel de micro-economische als de sociologische uitgangspunten verbindt.
30. Zie Schmid (1984) en Lesthaeghe (1985).
31. Zie Felling et al. (1983).

BIBLIOGRAFIE

ARIES, P.

1980 "Two successive Motivations for the declining birth rate in the West", *Population and Development Review*, 6, 4, 645-650.

ATKINSON, L., LINCOLN, R. en FORREST, J.

1985 "The Next Contraceptive Revolution", *International Family Planning Perspectives*, 11, 4, 100-107.

BACHRACH, C.

1985 "Characteristics of Cohabiting Women in the United States - Evidence from the National Survey of Family Growth - III", *National Center for Health Statistics*, Hyattsville MD.

BECKER, G.

1981 *A Treatise on the Family*, Harvard University Press, Cambridge Mass.

BEEB, B.

1984 "Niet-eerste huwelijksluiting in Nederland : Verleden, Heden en Toekomst", *Nederlands Interuniv. Demografisch Instituut, intern rapport 21*, Voorburg.

BEN PORATH, Y.

1980 "The F-connection - Families, Friends and Firms and the Organization of Exchange", *Population and Development Review*, 6, 1, 1-30.

BERNHARDT, E. en HOEM, B.

1985 "Cohabitation and Social Background - Trends Observed for Swedish Women born in 1936-1960", *Stockholm Research Reports in Demography*, nr. 23, University of Stockholm.

BLANC, O.

1985 "Les ménages en Suisses - Quelques aspects de leur évolution de 1960 à 1980 à travers les statistiques de recensement", *Population*, 4-5, 657-674.

BROWN, A. en KIERNAN, K.

1981 "Cohabitation in Great Britain - Evidence from the General Household Survey", *Population Trends*, 25.

BURCH, T.

1985 *The Family History Survey - Preliminary Findings*, Statistics Canada, Ottawa.

CALDWELL, J.

1976 "Toward a Restatement of Demographic Transition Theory", *Population and Development Review*, 2, 3-4, 321-366.

CANTILLON, B. en LESTHAEGHE, R.

1987 "Gezin en bestaansonzekerheid in België", *Tijdschrift voor Sociologie*, themanummer 1987.

COALE, A.

1973 "The Demographic Transition", *Proceedings of the IUSSP-conference*, Ordina Editions, Liège, 177-211.

COUNCIL OF EUROPE

1985 *Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe - Country Reports*, Straatsburg.

DEN BANDT, M.L.

1982 *Vrijwillig kinderloze vrouwen - Verkenningen rond een keuze*, Van Loghum Slaterus, Deventer.

CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK

1984 *Onderzoek Gezinsvorming 1982 - Verantwoording en Uitkomsten*, Staatsuitgeverij, Den Haag.

CLIQUET, R. en LODEWIJCKX, E.

1986 "The Contraceptive Transition in Flanders", *European Journal of Population*, 2, 1, 71-84.

DUMON, W. en KOOY, G.

1983 *Echtscheiding in België en Nederland*. Van Loghum Slaterus, Deventer.

EASTERLIN, R.

1976 "The Conflict between Aspirations and Resources", *Population and Development Review*, 2, 3-4, 417-425.

FESTY, P.

1979 *La fécondité occidentaux de 1870 à 1970*, Cahier de l'INED, nr. 85, Presses Universitaires de France, Paris.

FESTY, P.

1985 *Le divorce, la séparation judiciaire et le remariage dans les Etats Membres du Conseil de l'Europe*, Raad van Europa, Straatsburg.

FRINKING, G. en VAN POPPEL, F.

1976 *Nuptialiteit in Nederland*, SISWO-interim rapporten Census-monografieën, Amsterdam.

FRINKING, G. en VAN POPPEL, F.

1979 *Een sociaal-demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland*, CBS en SISWO, Staatsuitgeverij, Den Haag.

GLICK, P.

1984 "Les ménages aux Etats Unies, 1960-1982", *Population*, 4-5, 787-806.

GOODE, W.T.

1984 "Individual Investments in Family Relationships over the Coming Decades", *The Tocqueville Review*, 6, 1, 51-83.

HAJNAL, J.

1982 "Household Formation Patterns in Historical Perspective", *Population and Development Review*, 8, 3.

HOEM, J. en RENNERMALM, B.

1982 "Cohabitation, Marriage and first Births among Never-Married Swedish Women in the Cohorts born 1936-1960", *Stockholm Research Reports in Demography*, nr. 8.

HOFSTEE, E.

1978 *De Demografische Ontwikkeling van Nederland in de eerste Helft van de 19e Eeuw*, Van Loghum Slaterus, Deventer.

INED

1983 "Douzième rapport sur la démographie en France", *Population*, 38, 4/5, 700.

JONES, L.

1985 *Adolescent Pregnancy in Six Developed Countries*, report to the Ford Foundation, manuscript.

KIERNAN, K.

1986 "Leaving Home : Living Arrangements of Young People in Six West-European Countries", *European Journal of Population*, 2, 2, 177-184.

KOESABJONO, S.

1986 "L'évolution des ménages aux Pays Bas, 1960-1980", *Population*, 41, 375-378.

KOOY, G.

1985 *Huwelijkswelstanden in Nederland : een vergelijking tussen 1967 en 1983*, Landbouwhogeschool Wageningen.

KOOY, G.

1986 "Seksualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland", in *De Toekomst van het Westers Gezin*, Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 9-55.

LESTHAEGHE, R.

1977 *The Decline of Belgian Fertility*, Princeton University Press, Princeton NJ.

LESTHAEGHE, R.

1980 "On the Social Control of Human Reproduction", *Population and Development Review*, 6, 4, 527-548.

LESTHAEGHE, R. en WILSON, C.

1982 "Les modes de production, la laïcisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest", *Population*, 3, 623-646.

LESTHAEGHE, R.

1983 "A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe", *Population and Development Review*, 9, 3, 411-435.

LESTHAEGHE, R.

1985 "Value Orientations, Economic Growth and Demographic Trends - Towards a Confrontation", paper presented at the Stanford seminar on Causes and Consequences of Non-Replacement Fertility, *IPD-Working Paper*, 85-7, Vrije Universiteit, Brussel.

LIVI-BACCI, M.

1977 *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries*, Princeton University Press, Princeton N.J.

MATTHIJS, K.

1986 *Hertrouw in België*, Monografie Sociologisch Onderzoeksinstituut, Katholieke Universiteit, Leuven.

MENKEN, J.

1985 "Age and Fertility; How late can you wait ?", *Demography*, 22, 4, 469-483.

MONNIER, A.

1981-85 "La conjoncture démographique : l'Europe et les pays développés d'outre-mer", *Population*, 1981, 4-5, 912-930; 1982, 4-5, 912-930; 1983, 4-5, 828-829; 1985, 4-5, 750-763.

NILSSON, T.

1985 "Les ménages en Suède, 1960-80", *Population*, 2, 223-245.

PRESTON, S.

1984 "Children and the Elderly : Divergent Paths for America's Dependents", *Demography*, 21, 4, 435-457.

ROMANIUK, A.

1984 *Fertility in Canada : from Baby-boom to Baby-bust*, Statistics Canada, Ottawa.

ROZENDAL, P.J., MOORS, H.G. en LEEUW, F.L.

1985 *Het bevolkingsvraagstuk in de jaren 80 : opvattingen over overheidsbeleid*, Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, Voorburg.

ROUSSEL, L.

1985 "Le remariage des divorcés", *Population*, 4-5, 765-790.

ROUSSEL, L.

1983 "Familles d'aujourd'hui et familles de demain", *Futuribles*, juin 83, 29-43.

ROUSSEL, L.

1986 "La cohabitation sans mariage : des faits aux interprétations", *manuscript gepresenteerd gedurende het seminarie over veranderende gezinspatronen*, Koning Boudewijn Stichting, Brussel.

ROUSSEL, L.

1986 "L'évolution récente de la structure des ménages dans quelques pays industriels", te verschijnen in *Population*, 4-5.

SAUVY, A.

1960 "Essai d'une vue d'ensemble" in : H. Bergues et. al. : *La prévention des naissances dans la famille, ses origines dans les temps modernes*, Cahier de l'INED, Presses Universitaires de France, 375-391.

SCHMID, J.

1984 *The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe*, Raad van Europa, Straatsburg.

SCHWARZ, K.

1983 "Les ménages en République fédérale d'Allemagne, 1961-1981", *Population*, 3, 565-583.

SIMONS, J.

1986 "How Conservative are British Attitudes to Reproduction ?", *The Quarterly Journal of Social Affairs*, 2, 1, 41-54.

TANFER, K. en HORN, M.C.

1985 "Nonmarital Cohabitation among Young Woman - Findings from a National Survey", paper presented at the *Population Association of America meetings*, Boston, Mass.

THORNTON, A. en FREEDMAN, D.

1983 "The Changing American Family", *Population Bulletin of the Population Reference Bureau*, vol. 38, 4, Washington DC.

VAN GELDER, K.

1984 *Een-ouder gezinnen in cijfers*, NIMAWO, Den Haag.

VAN POPPEL, F.

1983 "Differential Fertility in the Netherlands; an Overview of long term Trends with special Reference to post-World War I Marriage Cohorts", *Working Papers of the NIDI*, Voorburg.

VEEVERS, J.

1980 *Childless by Choice*, Buttersworth & Co., Toronto.

WATKINS, S., MENKEN, J. en BONGAARTS, J.

1986 "Continuities and Changes in the American Family - A Demographic View", *Manuscript*.

WEIR, D.

1983 "Fertility Transition in Rural France 1740-1829", *Population Index*, 49, 1, 13-14, ook ongepubliceerde PhD-thesis, Yale University, New Haven (1982).

WIERSMA, G.E.

1983 *Cohabitation - An Alternative to Marriage ?* Martinus Nijhoff, Den Haag.

WIJEWICKREMA, S.

1984 *L'évolution de la procréation au cours de la dernière décennie dans les Etats Membres du Conseil de l'Europe*, Raad van Europa, Straatsburg.

WIJEWICKREMA, S.

1985 "Childlessness in Belgium and Flanders", *IPD-Working Paper, 85-6*, Vrije Universiteit, Brussel.

WILLEMS, S. en WIJEWICKREMA, S.

1985 "The Evolution of Nuptiality in Belgium from 1954 to 1981", *IPD-Working Paper 85-2*, Vrije Universiteit, Brussel.

WILLEMS, P. en VANDERHOEFT, C.

1986 "Samenwonen, Huwen en Scheiden", *Bevolking en Gezin*, 3, 271-310.